

DE VERBALE TRADITIE VAN EEN PIËTISTISCHE GELOOFSERVARING

De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie¹

The justification in the court of conscience

Religious egodocuments, especially autobiographical conversion narratives, are not just written accounts of individual experiences. They originate from a complex interplay of theological traditions, oral communication (preaching, teaching and reading), and the personal appropriation of general conceptions of salvation. This is illustrated by the example of the 'tribunal experience', which in Dutch Reformed Pietism was considered to be the final confirmation of divine grace. Derived from the Calvinist doctrine on justification by faith, the idea of a visionary experience of the forgiveness of sins was elaborated in Puritan writings, Pietist sermons and the accounts of godly people. Since the eighteenth century, these different modes of communication have shaped the tribunal experience, which developed into an oral tradition in Pietist subculture and a topos in Pietist autobiography.

Historisch onderzoek naar egodocumenten richt zich in het algemeen noodgedwongen op geschreven teksten. Zoals de term al aangeeft, gaat het om gedocumenteerde ervaringen van mensen, die hun min of meer recente belevenissen op papier hebben gezet. De teksten fungeren dan als bronnen die unieke of aanvullende gegevens verschaffen over allerlei aspecten van het verleden, in het bijzonder over de meer persoonlijke en informele dimensies van de sociale werkelijkheid. Niet zelden lijken historici hieraan genoeg te hebben en beperken zij zich voor de analyse van de totstandkoming van de teksten zelf tot het gebruik van de eenvoudige middelen der bronnenkritiek. Diepergaande bespiegelingen over het schrijvende individu en zijn culturele context, of verfijnder methoden van tekstontleding, laten zij doorgaans over aan literatuurwetenschappers, psychologen, sociologen of antropologen.

---

1. Uitgewerkte tekst van een referaat gehouden op 21 februari 2003 voor de Werkgroep (Auto)Biografie bij het Huizinga Instituut in Amsterdam.

In dit artikel wil ik laten zien dat ten minste één tak van sociale wetenschapsbeoefening onmisbaar is voor een goed historisch begrip van egodocumenten. Dat is het terrein dat zich laat aanduiden onder wisselende benamingen als volkskunde, folklore, etnologie of zo men wil historische antropologie. Bij deze invalshoek gaat het onder meer om de orale tradities die hun stempel drukten op individuele getuigenissen. Niet alleen het alledaagse vertellen heeft al een hoog ‘ik ook’-gehalte (‘dat is mij ook eens overkomen’), ook in meer uitvoerige verhalen van persoonlijke ervaringen sluipen bewust of onbewust elementen in die tot oudere en breder verspreide culturele tradities behoren. Bij de bestudering van zulke ‘ik-verhalen’ maakt het niet uit of varianten op mondelinge dan wel schriftelijke wijze worden overgedragen. ‘Folkloristics is the science of variation in verbal art’, formuleerde de Russische theoloog en etnoloog Isidor Levin trefzeker.²

Ook egodocumenten behoren dus tot het studieterrein van de *Erzählforschung*.³ Wie dit domein als historicus betreedt, stuit onvermijdelijk op de grote rol die godsdienst in de samenleving heeft gespeeld. In dit artikel richt ik mij op egodocumenten uit een specifieke religieuze stroming, die van het piëtisme. Hieronder versta ik de internationale protestantse vroomheidsbeweging, gericht op de *praxis pietatis* (praktijk der godzaligheid), die zich in de zeventiende en achttiende eeuw in verschillende confessies manifesteerde. In dit geval gaat het om het Nederlandse gereformeerde piëtisme, ook wel de beweging van de ‘Nadere Reformatie’ genoemd. Deze traditie werkt tot in onze tijd door onder orthodox-protestanten die weliswaar verdeeld zijn over tal van kerkverbanden en allerlei subtiele verschillen in opvattingen en gedragingen vertonen, maar gezamenlijk als de ‘bevindelijk gereformeerden’ worden aangeduid.⁴

In het piëtisme spelen persoonlijke religieuze ervaringen vanouds een belangrijke rol. Individuele getuigenissen dragen echter als gevolg van theologische invloeden vaak een stereotiep karakter. Na een inleiding over het fenomeen van de piëtistische ‘bekeringsweg’ zal ik dat illustreren aan de hand van een specifieke geloofservaring, namelijk de ‘rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’. Ik wil duidelijk maken hoe een theologisch concept via gesproken en geschreven vormen van communicatie is doorgedrongen tot de ervaringswereld van een religieuze groepscultuur. Uiteraard moet ik mij hierbij verlaten op individuele neerslagen van de bedoelde ‘vierschaarbeleving’ in

2. Jürgen Beyer en Michael Chesnutt, ‘Extracts from a conversation with Isidor Levin, November 4, 1997’, in: *Copenhagen Folklore Notes I* (1997) 2-4.

3. Vgl. Rudolf Schenda, *Von Mond zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen 1993) 10-11 (autobiografieën en reisverslagen als twee van de vier belangrijkste ‘Quellenbereiche der Erzählforschung’).

4. Onlangs werd een nieuw internationaal standaardwerk voltooid: Martin Brecht e.a. (eds.), *Geschichte des Pietismus*, 4 delen (Göttingen 1995, 1998, 2000, 2003).

egodocumenten, hoewel het er mij juist om gaat de bredere orale cultuur en sociale structuur waarin deze ervaring gestalte kreeg, voor het voetlicht te brengen.⁵

Piëtistische bekeringsverhalen

In 1700 publiceerde de Rotterdamse predikant Wilhelmus à Brakel zijn 'Redelijke godsdienst', een meerdelig handboek voor de praktijk der godzaligheid dat vele drukken zou beleven en voor vele generaties gereformeerde vromen als spirituele leidraad heeft gediend. Met het oog op religieuze egodocumenten trekken twee plaatsen in dit werk de aandacht. Op de ene plaats spoort Brakel zijn lezers aan, kennis te nemen van spirituele biografieën als exemplarische literatuur, zoals verhalen over martelaren, godzalige predikanten en vroeg-bekeerde kinderen. Op een andere plaats geeft hij een aansporing tot het overdenken van de eigen levensloop, voorzien van een complete vragenlijst aan de hand waarvan de vromen hun geestelijke ontwikkelingsgang konden vastleggen tot oefening van henzelf en eventueel tot stichting van anderen. Van de categorie protestantse 'heiligenlevens' noemt hij twee biografieënbundels ter aanbeveling; van het genre der autobiografie kon hij schijnbaar geen voorbeeld noemen.⁶

Of er een verband is met deze aanbevelingen in Brakels bestseller of niet, feit is dat de achttiende eeuw een opbloei gaf te zien van zowel biografieën als autobiografieën van piëtistische signatuur. In feite ging het om één gemengd genre van de piëtistische bekeringsgeschiedenis, waarbij de vraag of iemand zijn of haar eigen verhaal vertelde of dat van een ander, van secundaire betekenis was. Dergelijke verhalen werden op ruime schaal uitgewisseld in de kringen der vromen, maar werden ook op papier gezet en soms vroeger of later, meestal na hun dood, in druk uitgegeven. Het genre van piëtistische bekeringsverhalen kwam tot grote bloei in de tweede helft van de negentiende en

5. Vgl. Fred van Lieburg, 'Pietismus', in: *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Band 10, Lieferung 3 (Berlin/New York 2002) 1047-1056. Hierin heb ik de 'Rechtfertigung im Tribunal des Gewissens' behandeld, zonder dat ik nog naar literatuur kon verwijzen.

6. W. à Brakel, *Logike latreia, dat is Redelyke godtsdienst, in welke de goddelijke waarheden des genadenverbonds worden verklaart, tegen allerley partijen beschermt, ende tot de practijcke aangedrongen* (3 delen, 's-Gravenhage 1700). Brakel noemt twee biografieënbundels: Abraham van den Corput, *Goddelicke vierschare, dat is ontdekkinge der hemelsche oordelen voorgesteld in seer heerlicke exempelen*, 4 vols. (Utrecht/Amsterdam, 1659-1689), en Jacobus Koelman, *Twintig zonderlinge exempelen van vroeg-bekeerde en jong-stervende kinderen* (Amsterdam 1679). Zie over het laatste boekje: L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen in de 17e en 18e eeuw* (Leiden 1991).

de eerste helft van de twintigste eeuw. Nog in het laatste decennium van de twintigste eeuw zijn vele oude verhalen opnieuw uitgegeven en enkele nieuwe (auto)biografieën aan de traditie toegevoegd.⁷

In enkele boeken heb ik dit arsenaal van egodocumenten benut als basis voor een beschrijving van de praktijk van het Nederlandse gereformeerde piëtisme in de achttiende en negentiende eeuw.⁸ Een toespitsing hiervan vormt de belangstelling vanuit de historische pedagogiek, met aandacht voor de puberteits- en adolescentie-aspecten in de religieuze persoonlijkheidsontwikkeling.⁹ Zoals gezegd wil ik de teksten in dit artikel meer benaderen als de neerslag van een vertelcultuur die sterk door theologische tradities is gestempeld. Zonder tekort te doen aan de intentie van de auteurs zelf – het getuigen van Gods genadig ingrijpen in eigen leven – is het immers zaak om dieper door te dringen in de complexe werkelijkheid waarin zowel het ontstaan van als de omgang met dit soort verhalen ligt ingebed. Deze context kan worden gezien als een historisch samenspel van theologie, communicatie en ervaring, waarbij ik de bekeringsverhalen deels zie als het ‘gezonken cultuurgoed’ van godgeleerde, dus intellectuele en academische modellen omtrent Gods handelen met mensen. Simpel gezegd: een proces van studeerkamer en kathedraal, via kansel en drukpers, naar conventikel en binnenkamer, de ziel van de vrome mens.

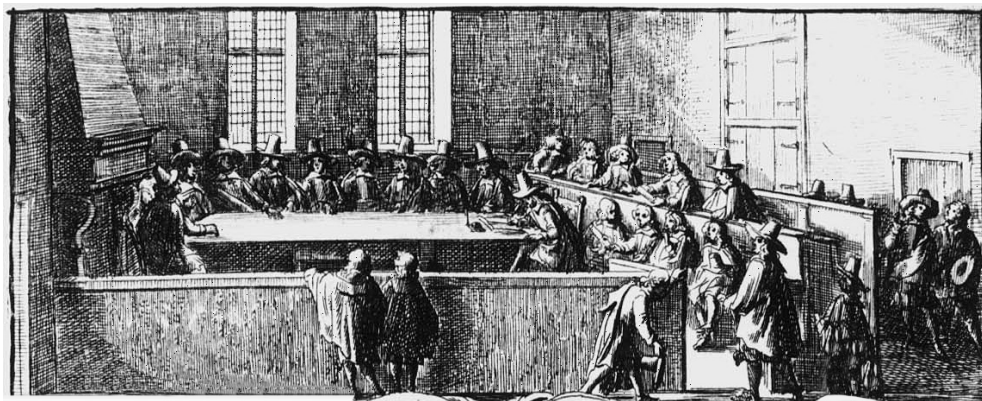
Uitgangspunt van mijn benadering is dat de piëtistische bekeringsverhalen in het algemeen een opvallende homogeniteit vertonen. Voorop staat de benadrukking van de religieuze ervaring (bevinding) in plaats van leerstellige kennis: het geloof moet niet in het hoofd maar in het hart gevonden worden. Daarnaast wordt het piëtistisch bekeringsdiscours bepaald door de idee van een ‘weg’, een ontwikkeling in verschillende stadia, zowel in de tijd als in de ruimte. Bekende beelden hiervoor zijn de trein (het gaat van station naar station), de trap (omhoog, maar ook omlaag) en zelfs de kegel (het kan in wisselend tempo heen en weer gaan, dichterbij of verder weg van het kernpunt van de verlossingsweg). Vanuit Gods positie wordt de mens één keer bekeerd, maar vanuit de subjectieve ervaring moet die bekering telkens weer worden bevestigd.

---

7. Ik heb zelf een uitgebreide collectie en bereid een bibliografie van Nederlandse gereformeerde (auto)biografieën voor, op termijn uit te geven in samenwerking met het Studiecentrum voor Protestantse Boekcultuur van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

8. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991); idem (ed.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen 1994).

9. L.F. Groenendijk, ‘De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten’, in: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (eds), *Leren geloven in de lage landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam 1993) 57-90.

Vierschaar van Breda: afbeelding op titelblad van 't Recht van successie volgens de costumen der stad en lande van Breda (1663).

De homogeniteit en modelmatigheid wordt tegelijkertijd gecompenseerd door een duidelijke flexibiliteit en variabiliteit. Het is natuurlijk niet zo dat alle verhalen een bepaald sjabloon volgen, dat drie eeuwen lang de kapstok voor hét piëtistisch gereformeerde bekeringsverhaal zou hebben gevormd. Er is niet één model, maar een scala van verschillende uitwerkingen van de basale veronderstelling dat men op een bepaald moment of in een bepaalde periode in het leven zich persoonlijk van Gods genade bewust wordt. Het is zelfs de vraag in hoeverre de schrijvers zich realiseerden dat hun ervaringsgeschiedenis, zoals die gemeengoed was of gezag genoot in hun lokale kerkelijke en sociaal-religieuze milieu, op de een of andere manier een derivaat was van een samenhangend concept dat ontsprongen was aan een systematische theologie.

Als voorbeeld geef ik een citaat uit een piëtistische autobiografie, geschreven door de scheepstimmerman Egbert de Goede in 1845. Bij uitzondering vinden we bij hem een uitdrukkelijke weergave van zijn visie op de 'bekeringsweg', die als zodanig zeer typerend is voor de bevindelijk-gereformeerde geloofswereld:

Waar God op 't hoogst verheven en de zondaar op 't laagst vernederd wordt, daar is de rechte zaligmakende leer. Als een zondaar zijn verloren toestand leert kennen door 't licht van Gods Geest, dan gaat er wat om tusschen God en zulk eene ziel. Als hij dan God leert kennen in Zijne deugden, heiligheid en rechtvaardigheid, kan hij zich niet begrijpen dat God hem niet reeds lang in de verdoemenis heeft gestort. Dan leert hij God billijken in Zijn recht: al wilde Hij hem nog voor eeuwig verstooten, het zou rechtvaardig zijn. Want hij heeft niets anders verdiend, en hij kan niets anders roepen dan: o God, wees mij zondaar genadig! Door het licht van Gods Geest ziet hij dat God een verteerend vuur voor den zondaar is en hem moet straffen omdat hij Gods wet overtreden heeft. Bij dat gezicht zou de zondaar in wanhoop wegzinken, als er

geen verborgen hand was die hem staande hield. Alleen die het ondervonden hebben zullen met mij toestemmen dat het alzo gaat, in meerdere of mindere mate.

Als God een zondaar bekeert, openbaart de Heere Jezus zich aan zulk eene ziel dat Hij aan Gods recht voldaan heeft. Dat geeft den zondaar hoop dat er zulk een Jezus is die voor zondaren intreedt. Kon de mensch nu maar gelooven dat het voor hem is, maar daar staat hij nu voor: hij durft het niet aan te nemen. Dit duurt zoo lang tot de Heere hem te sterk wordt. Dan leert hij den dood schrijven op al zijn beste werken. Nu hij bij alles hopeloos wordt, openbaart zich Jezus nader aan hem in al Zijne volheid, algenoegzaamheid en bereidwilligheid. En dan laat hij zich zakken en zinken op de borggerechtigheid van Christus. Nu spreekt de Heere tot hem: uwe zonden zijn u vergeven, en nu krijgt hij vrede met God. O, wat is zulk eene ziel dan in bewondering; hij roept nu uit: ik heb den eeuwig dood verdiend, maar nu krijg ik het eeuwige leven. Wie het ondervonden hebben, zullen het kunnen verstaan. Maar de natuurlijke mensch kan het niet begrijpen, het is hem dwaasheid.¹⁰

Deze samenvatting van de ware bekeringsweg, gegeven door een 67-jarige leek, die in vrome kringen als een piëtistische autoriteit gold, is niet zonder meer terug te voeren op een model in de gereformeerde theologie. Het is een concept waarvan bij voorbaat te vermoeden valt dat het diverse elementen bevat van modellen die Egbert in zijn lange leven – thuis van zijn ouders, op school van zijn schoolmeesters, in de kerk van vele dominees, in conventikels van vele vromen, door lezing van de bijbel en vele stichtelijke boeken, en tenslotte vanuit zijn eigen levensverhaal – in zich opgenomen en uiteindelijk in bovengenoemd relaas gecondenseerd heeft. Een reconstructie daarvan is in zo'n individueel geval onmogelijk, laat staan voor het collectief van gereformeerde vromen die nooit tot het schrijven van een autobiografie gekomen zijn.

We zullen het samenspel van theologie, communicatie en ervaring dus via een omweg moeten benaderen. Ik wil dat doen door hierna enkele modellen te noemen die in de prediking, het pastoraat en de lectuur van Nederlandse gereformeerden gangbaar waren, om dan de hypothese op te werpen dat die circulerende concepten via oneindig veel wegen van communicate verbreed, alsmede op oneindig veel manieren in individuele levensverhalen toegeëigend werden. Pas tegen deze achtergrond is het mogelijk om in te gaan op die ene specifieke geloofservaring, die niet alleen samenhangt met de kern van de gereformeerde leer maar ook als hoogtepunt gold van de piëtistische bekeringsweg, namelijk de 'rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie'.

---

10. Egbert de Goede, *Eene korte en eenvoudige beschrijving van den weg der bekeering dien de Drie-eenige Verbondsgod met mij gehouden heeft* (tweede druk: Doesburg 1868) 73-74.

De orde des heils

De gereformeerde theologie is grotendeels gefundeerd door Johannes Calvijn, maar de systematische uitwerking en gedetailleerde invulling is meer het werk geweest van zijn orthodoxe epigonen, de beoefenaars van de protestantse scholastiek. Als het ging om de manier waarop het heil gestalte krijgt in het leven van de gelovige, kon Calvijn zich nog beperken tot eenvoudige onderscheidingen zoals de *duplex gratia*: vergeving en vernieuwing, ofwel rechtvaardiging en heiliging. Zijn opvolger Theodorus Beza had echter al een speciale tabel nodig om Gods handelen met verkorenen en verworpenen in tijd en eeuwigheid in kaart te brengen. En ook de Engelse theoloog William Perkins, grondlegger van het puritanisme, ontwierp zijn 'Golden Chain' om alle aspecten van Gods handelingen met mensen, nu inclusief de zijpaden die twijfelmoedige gelovigen konden inslaan, in een compleet model weer te geven.¹¹

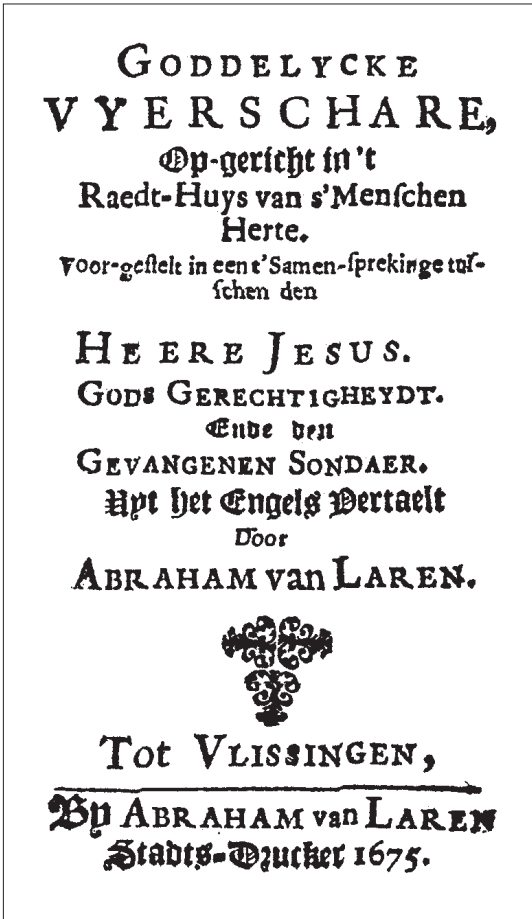
Dergelijke schema's ontstonden als strikt theologische modellen, die wel een sterke causale structuur vertoonden, maar niet bedoelden voor te schrijven dat alle stadia ook op chronologische wijze moesten worden beleefd. Het lag echter voor de hand, dat de overdracht van dergelijke schema's in de prediking en in de catechese wel gemakkelijk als zodanig gingen functioneren. Ook in de Nederlandse gereformeerde kerk werden mensen van jongsaf vertrouwd gemaakt met de wetenschap dat aan de rechtvaardiging door het geloof niet alleen de eeuwige verkiezing, maar ook de roeping van het evangelie voorafging. Die roeping werd weer onderscheiden in de 'uitwendige roeping' door het horen en lezen van Gods Woord en de 'inwendige roeping' van Gods Geest in het hart, ook wel genoemd de wedergeboorte in engere zin (in onderscheid van de heiliging als wedergeboorte in ruimere zin).

Hetzelfde geldt voor de indeling van de Heidelbergse Catechismus, het Duitse schoolboek dat in de Nederlandse gereformeerde kerk niet alleen als belijdenisgeschrift erkend werd, maar ook als verplichte preekstof voor de zondagmiddag fungeerde. In deze catechismus wordt de gelovige geacht drie dimensies van het geloof te leren kennen: ellende, verlossing en dankbaarheid. Of de opstellers van de catechismus deze indeling hadden bedoeld als een didactische onderscheiding of als een chronologische volgorde, vele kerkgangers en catechisanten begrepen het als een reeks van toestanden die successievelijk doorlopen moest worden. Als vanzelf kwam daarbij het eerste aspect, de 'ellende', op de voorgrond te staan: alvorens men de genade Gods persoonlijk kon toe-eigenen, moest er duidelijk berouw over de zonde ervaren zijn.

---

11. Uit de veelheid van theologische literatuur noem ik slechts het verhelderende overzichtswerk van C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme* ('s-Gravenhage 1987). De schema's van Beza en Perkins afgebeeld op blz. 48-49 en 73.

Titelblad van een uit het Engels vertaalde stichtelijke tekst met een juridische dialoogvorm (1675).

Ook de diverse onderscheidingen van het geloof konden wel een theologisch doel dienen maar toch als chronologische voorschriften gaan fungeren. Uit vele gereformeerde catechisatieboekjes leerden kinderen reeds dat er een historisch geloof, een tijdgeloof, een wondergeloof en een zaligmakend geloof is. Alleen het laatste telde natuurlijk, maar als er naast ongeloof ook veel schijn-geloof is, ontstaat de behoefte of de aansporing om bij zichzelf te rade te gaan of men het ware geloof wel deelachtig is. En wie zover kwam dat te beamen, kon zich richten op het onderscheid tussen het wezen en het welwezen van het geloof, de *habitus* en de *actus* van het geloof, ofwel de minimale voorwaarde en de maximale beleving van het geloof.

Officieel speelden dergelijke schema's geen rol in het kerkelijk en geestelijk leven. Op grond van de gereformeerde theologie verliep de toe-eigening van het geloof normaliter via de reeks van doop, opvoeding, onderwijs, belijdenis en avondmaalsviering. De meeste predikanten maakten het niet ingewikkelder dan nodig was, en de meeste kerkleden waren in diepere en uitvloe-

rige vormen van religieuze ervaring, reflectie of oefening niet geïnteresseerd. Piëtistische predikanten en bijgevolg piëtistische gemeenteleden vonden het onderscheiden van geloofsgestalten echter erg belangrijk, juist ook omdat er in de volkskerk vele schijngevoligen of ‘naamchristenen’ leken of bleken te zijn. Deze geestelijke segregatie kwam ook tot uitdrukking in de levensstijl, zodat er binnen de gereformeerde kerk en in de Nederlandse samenleving een zichtbare subcultuur ontstond van vrome gelovigen die door buitenstaanders als ‘fijnen’, ‘puriteinen’ of ‘preciezen’ werden afgeschilderd.

In dit sociaal-religieuze proces, dat zich tegen het einde van de zeventiende eeuw voltrok, heeft ook Brakel's boek over de *Redelijke godsdienst* een plaats. Een beetje dubbelzinnig had hij dit boek opgedragen aan ‘de gemeente Gods in Nederland’. Enerzijds doelde hij hiermee natuurlijk op alle leden van de gereformeerde kerk, anderzijds mikte hij op bepaalde groepen van vrome lezers in steden en dorpen, die hij expliciet ook aanspoorde om zijn boek in kleine groepjes te bespreken. In elk geval is zijn werk een praktische uitwerking van de gereformeerde dogmatiek, vol van bijbelse bewijsplaatsen, theologische redeneringen en pastorale adviezen. Aan onderwerpen als de ‘kentekenen van genade’ en de ‘bevinding’ zijn zelfstandige, lange hoofdstukken gewijd.

In de wereld van piëtistische boeken, preken en gesprekken ging men in de achttiende eeuw vaak nog een stapje verder. Zoals het geloof of het kerklidmaatschap als zodanig werd ontleed in allerlei vormen en uitingen, zo werden ook de gelovigen of kerkleden ingedeeld in diverse groepen. Een speciaal onderzoek is gewijd aan de zgn. classificatiemethode in de prediking van de Nadere Reformatie, waarin de ‘toepassing’ van een preek afzonderlijk geadresseerd werd aan bijvoorbeeld onbekeerden, bekommerden, gelovigen en verzekerden.¹² Sommige piëtistische bestsellers zijn geschreven in de vorm van samenspraken tussen diverse personages en konden zo in leeskringen als rollenspel worden opgevoerd. Johan Verschuur ontwierp een gesprek tussen vier personen: onkunde, letterwijze, bekommerde en sterk christen, terwijl ook Wilhelmus Schortinghuis gebruik maakte van ‘sprekende namen’ als onbegenadigde, kleingelovige, begenadigde, en geoefende.

Naarmate deze piëtistische subcultuur in de Nederlandse gereformeerde kerk in de achttiende en negentiende eeuw bloeide, groeide ook de enorme verscheidenheid aan opvattingen, theorieën en ervaringen over het geloof en de persoonlijke toe-eigening daarvan. Mensen probeerden hun positie in het spectrum van de ‘orde des heils’ te bepalen, konden zich daarover onzeker tonen of zich juist zo zeker van hun zaak voelen, dat zij over andermans ‘staat’ meenden te kunnen oordelen. Naast predikanten speelden ook lekenpredi-

---

12. T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de classificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974).

kers en gezaghebbende gemeenteleden een rol in de piëtistische subcultuur. Deze wereld van vromen is als gevolg van een reeks afscheidingen van de gereformeerde volkskerk nog eens over tal van kleine denominaties en groepen verdeeld geraakt, waardoor een labyrinth van theologische, sociologische en psychologische factoren is ontstaan.

Binnen dit continuüm voltrok zich het communicatieproces waarop ik eerder doelde. Terwijl gewone gelovigen geen ‘hoge’ theologische werken consumeren, recipiëren zij wel op tal van manieren de vertaling daarvan in prediking, catechese en persoonlijke contacten. Men zou kunnen zeggen dat dit in het piëtisme heeft geleid tot de ontwikkeling van een bevindelijke scholastiek, die op drie pijlers was gebaseerd: ten eerste de bijbel als basale bron en norm van het godsdienstig leven; ten tweede de kerk, inclusief het pastoraat, als systeem van theologische kennisoverdracht; en ten derde de subcultuur waarin persoonlijke verhalen werden uitgewisseld. Op deze voedingsbodem, waarin mondelinge en schriftelijke communicatievormen geheel verweven zijn, kon ieder individu op eclectische wijze een eigen identiteit en geloofsverhaal construeren en ontwikkelen. De honderden gedrukte bekeringsgeschiedenissen zijn slechts als residu van deze werkelijkheid van het verleden overgeleverd.

De vierschaarbeleving: aard en oorsprong

Het begrip ‘bekering’ heeft in de geschiedenis van het gereformeerde piëtisme een nogal diffuse betekenis gekregen. Afgezien van de connotatie van overgang van religie of kerk, was in de samenleving vooral de morele betekenis gangbaar, waarbij bekering een opmerkelijke, zichtbare verandering van levensstijl aanduidde. In het piëtisme kreeg het begrip echter de theologische lading van de ‘wedergeboorte’. Daarbij moest er sprake zijn van een innerlijke verandering, waarvan het uiterlijk effect hoogstens een versterking van een reeds lang aanwezige onberispelijke, puriteinse levensstijl kon zijn. Maar zelfs binnen deze piëtistische benadering ontstond in de gereformeerde context nog een nadere toespitsing door het cultiveren van een specifieke bevestiging van de bekering in de vorm van de zogenaamde ‘rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’.

Het woord ‘vierschaar’ verwijst naar een vierkant (vergelijk *square*) van ‘scharen’ of banken. In het juridisch proces zijn immers vier partijen aanwezig: de aanklager, de gedaagde, de advocaat en de rechter. De term ‘vierschaar’ was in het Nederlandse rechtsbestel en derhalve in het toenmalige spraakgebruik algemeen bekend. Theologen en predikanten gebruikten het beeld van de rechtbank regelmatig als illustratie van de manier waarop de rechtvaardiging van de zondaar kan worden begrepen. In de collectieve piëtistische geloofspraktijk komt het echter ook voor als decor van een reële spirituele of visionaire ervaring, die als hoogtepunt en soms zelfs als kenmerk van de ware

bekering wordt beschouwd. ‘De ziel wordt in het rechthuis gebracht’, is de geijkte uitdrukking in het specifieke jargon van de ‘tale Kanaäns’.¹³

Een typische vierschaarbeleving kan als volgt worden omschreven. God de Vader is de Rechter en dagvaardt de zondaar voor zijn rechterstoel. De aanklager is de duivel, soms vergezeld van de wet en het geweten. Nadat de mens is beschuldigd van overtreding van Gods geboden, treedt Jezus Christus als advocaat naar voren. Hij verklaart zich bereid om de straf te dragen, waarop vrijspraak volgt. De Heilige Geest is het die als griffier het vonnis tenslotte bekrachtigt en aan de zondaar bekendmaakt. In dit virtuele proces kunnen diverse bijbelteksten een rol spelen, waarbij de meest stereotiepe aanhaling de woorden van Job 33:24 in de mond van Christus als advocaat worden gelegd: ‘Zo zal Hij hem genadig zijn en zeggen: Verlos hem, dat hij in het verderf niet nederdale, ik heb verzoening gevonden’.

Waar komt deze vierschaarbeleving vandaan? Het juridisch karakter van de christelijke verzoeningsleer is al in de vroege scholastiek uitgewerkt door Anselmus van Canterbury, en in de Reformatie met name door Luthers persoonlijke omgang met Paulus’ brief aan de Romeinen in het centrum van de theologie geplaatst. Calvijn, zelf jurist, gaat in zijn *Institutie* uitvoerig op de rechtvaardigingsleer in, en maakt daarbij terloopse verwijzingen naar de ‘menselijke vierscharen’.¹⁴ Een ver doorgevoerde vergelijking tussen de vergeving der zonden als blijk van Gods genade en de gang van zaken tijdens een rechtsproces, compleet met rechter, aanklager, beschuldigende getuigen, en advocaat, is te vinden bij de zeventiende-eeuwse puriteinse theoloog John Owen. Het ging hem daarbij om het getuigenis van de Geest in het hart en hij lokaliseerde de ‘innerlijke rechtbank’ in het geweten van de zondaar.¹⁵

Waarschijnlijk moeten we de voedingsbodem voor de vierschaarervaring zien als een complex van tradities, niet alleen ouder dan de protestantse orthodoxie, maar ook breder dan het theologisch discours. Wat betreft voorreformatische wortels, zouden we kunnen denken aan middeleeuwse preek-exempelen, waarin bijvoorbeeld God en de duivel twisten om de ziel van een devoot, en Maria als pleitbezorgster tussenbeide komt om haar aanbieder in de hemel te krijgen.¹⁶ In ruimere kring moeten voorstellingen over een rechtsproces als metafoor van het menselijk geweten of als allegorie op religieuze en morele kwesties in de zeventiende eeuw brede verspreiding hebben gekend. De titels van diverse Engelse puriteinse boekjes, die vele malen herdrukt wer-

13. Zie C. van de Ketterij, *De weg in woorden: een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900* (Assen 1972) 178.

14. Johannes Calvijn, *Institutie van de christelijke religie*, 111, 12, 13, 14.

15. Vgl. Joel R. Beeke, *The quest for full assurance. The legacy of Calvin and his successors* (Edinburgh 1999) 182-183.

16. Een voorbeeld: Fred van Lieburg, *De engelenwacht. Geschiedenis van een wonderverhaal* (Kampen 2000) 87-89.

den en waarvan één ook in het Nederlands is vertaald, wijzen daarop.¹⁷ Ook John Bunyan maakte in veelgelezen werken als de *Christenreis* en de *Heilige Oorlog* graag gebruik van het stijlmiddel van deze ‘literaire inquisitie’.¹⁸

De meest directe verwijzing naar een ‘vierschaarbeleving’, en tevens het duidelijkste voorbeeld van een mogelijke link tussen het Engelse puritanisme en het Nederlandse piëtisme, is een tekst waarvan de oorsprong, laat staan de auteur nog niet is achterhaald. Het gaat om een zeer korte tekst (slechts zes pagina’s in duodecimo), die werd vertaald door de piëtistische uitgever Abraham van Laren in Vlissingen en deel uitmaakte van een verzamelwerkje, waarvan in 1675 de elfde druk verscheen.¹⁹ Het betreft een dialoog tussen drie partijen, onder wie noch God de Vader, noch de duivel. Jezus treedt op als rechter tegenover ‘Gods gerechtigheid’ – de Wet – als aanklager. Laatstgenoemde wil de gevangene meteen de dodelijke slag laten geven vanwege zijn hooggaande zonden, maar tot driemaal toe mag de gedaagde zijn schuld belijden en om genade smeken. Daarna zegt Jezus ‘mijn Vaders beeld in de arme gevangene’s aangezigt’ te bespeuren, en vraagt hij de scherprechter het bloeddorstig zwaard in zijn zijde en op zijn nek te laten komen. De verlost zondaar heeft het laatste woord in verwondering over deze onuitsprekelijke liefde.

De vierschaarbeleving: praktische doorwerking

In de achttiende eeuw duikt de beschrijving van de rechtvaardiging met het voorbeeld van een tribunaal ook regelmatig op bij gezaghebbende Nederlandse auteurs van stichtelijke werken, preken en geschriften van polemische aard. De Middelburgse predikant Bernardus Smytegelt gebruikte haar in zijn catechisaties voor volwassenen die al in het eerste kwart van de achttiende eeuw gehouden moeten zijn, maar waarvan schriftelijke aantekeningen pas in de negentiende eeuw in druk verschenen.²⁰ Het hierboven al even genoemde handboek voor de bevindelijke godgeleerdheid van Johan Verschuur, voor

17. Vgl. Richard Bernard, *The Isle of Man [...]* (Londen 1626), reprint in: *The English experience, its record in early printed books published in facsimile*, no. 775 (Amsterdam 1976); Nederlandse vertaling door ds. Hubertus van der Meer: *Het menschen-eilandt, ofte reghtsvorderingh tegens de sonde in 't raad-huis van 's menschen herte* (Amsterdam 1658). Verder de preek van Andrew Jones, *The black book of conscience, or God's high court of justice in the soul* (Early American imprints, second series, no. 23125); dertien edities tussen 1658 en 1679.

18. William York Tindall, *John Bunyan Mechanick Preacher* (New York 1934, reprint New York 1973) 202.

19. ‘Goddelycke vyerschare, op-gericht in 't raedt-huys van s'menschen herte. Voor-gesteld in een t'samen-sprekinge tusschen den Heere Jesus. Gods gerechtigheydt. Ende den gevangenen sondaer. Uyt het Engels vertaelt door Abraham van Laren'; achter: Dionysius Spranckhuysen, *Een korte ende klare voorstellinge, van de natuere ende pactijcke van het ware salighmakende geloove* (elfde druk: Vlissingen 1675) 115-122.

het eerst verschenen in Groningen 1737, bevat eveneens een beschrijving van de rechtvaardiging als vierschaarproces.²¹ In 1744 was zij vervolgens te vinden in een prekenbundel over de eigenschappen van het zaligmakende geloof van Alexander Comrie, een predikant die de leer van de rechtvaardiging later ook als theoloog en filosoof zou behandelen.²² Ook zijn collega en opponent Theodorus van de Groe in Kralingen stelde het in die jaren in zijn catechismuspreken aan de orde.²³

Toch blijft het moeilijk om een direct verband te leggen tussen de vierschaar als theologisch voorbeeld en een persoonlijke vierschaarervaring. Uiteindelijk is er geen gereformeerd theoloog te noemen, die stelde dat de passieve rechtvaardiging meer was dan het gelovig antwoord op de belofte van het evangelie. Geen der gezaghebbende schrijvers beweerde, anders gezegd, dat het geloof een ultieme, mysterieuze ervaring zou vereisen. Brakel heeft in zijn populaire dogmatiek een uitvoerig hoofdstuk aan dit onderwerp gewijd, waarin hij behalve tegen de rooms-katholieken ook ageert tegen de rond 1700 binnen de gereformeerde kerk spraakmakende stroming van de antinomianen. Deze leken in de rechtvaardigingsleer een vrijbrief voor een losse levenswandel te zien: wie gerechtvaardigd is, zou vrij zijn van het juk der wet. Hiertegenover plaatste Brakel zelfs de noodzaak van een ‘dagelijkse rechtvaardigmaking’, als een zich telkens herhalende, subjectieve toe-eigening door de gelovige van wat objectief eenmalig door God geschonken wordt.

Brakel kon niet vermoeden dat zijn visie niet alleen de preoccupatie van zijn lezers met de rechtvaardiging zou bevorderen, maar ook de discussie in piëtistische kring over de juiste interpretatie van dit leerstuk zou stimuleren. Het zou hier te ver voeren op deze kwestie in te gaan, hoezeer ze ook doorwerkte in de vertelcultuur van de gelovigen voor wie dit zaken van eeuwigheidswaarde waren. Ik noem hier alleen nogmaals de twee achttiende-eeuwse gereformeerde autoriteiten die hier gewoonlijk tegenover elkaar worden gesteld, namelijk Van der Groe en Comrie, beiden als predikant in Hollandse dorpen sterk betrokken bij de geloofstobberijen van gemeenteleden. Op theologisch niveau heeft vooral Comrie, die tevens doctor in de filosofie was, een beslissende stap in het discours gezet door de rechtvaardiging op te splitsen in vijf onderdelen, waarvan er twee in het leven van de gelovige vielen, namelijk

---

20. Bernardus Smytegelt, *Maandagse catechisatiën naar het geloof van de Heidelbergsche Catechismus* (Amsterdam 1837) 252-258.

21. Johan Verschuur, *Waarheit in het binnenste, of bevindelijke godtgeleertheit* (Groningen 1737), achtste samenspraak.

22. Alexander Comrie, *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs* (Leiden/Amsterdam 1744), preek over Romeinen 5:1.

23. Deze preken verschenen pas in de negentiende eeuw in druk: Theodorus van der Groe, *Des Christens Eenigen Troost*, 3 delen (Rotterdam 1838-1839) deel 1, 538.

de wedergeboorte of levendmaking en de rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie.

Hoe dan ook, de opkomst en verbreiding van de vierschaarbeleving kan worden verklaard tegen de achtergrond van de popularisering van theologische discussies en de doorwerking ervan in preken, boeken en gesprekken. De voortdurende strijd over de zekerheid van het geloof was nauw verbonden met het kerkelijk pastoraat en de omgang der vromen in private gezelschappen. Het vroegste teken van concrete spanningen op lokaal niveau vond ik in een manuscript van de jonge vrouw Maria Bagelaar, die in 1716 een conventikel in het dorp Woubrugge bezocht. Daar bleek dat enkele gezaghebbende vromen de gewoonte hadden om bezoekers kritisch te ondervragen of men de rechtvaardiging al had beleefd, en men niet te gemakkelijk zou denken dat een vrome levenswandel met de heiligmaking kon worden geïdentificeerd.²⁴

Uit een ander egodocument blijkt, dat er in die jaren in piëtistische kringen wel meer opvattingen circuleerden, die als populaire vervormingen van theologische beschouwingen moeten worden geduid. De jongen Johannes Wassenaar hoorde rond 1720 iemand zeggen dat een mens hoe dan ook een keer in de hel moet zijn geweest: of tijdens zijn leven in zijn ziel, of in de eeuwigheid naar ziel en lichaam.²⁵ Deze merkwaardige stelling zou kunnen teruggaan op een notie die ontwikkeld is door sommige zeventiende-eeuwse Engelse puriteinen, met name Thomas Hooker en Thomas Sheppard. Het ging daarbij om de overtuiging dat de verootmoediging van een zondaar voor de heilige God zover moet gaan, dat hij erkent dat hij de verdoemenis heeft verdiend, en op een zeker moment zelfs even gewillig is om verloren te gaan als om behouden te worden. In Nederland werd deze gedachte overgenomen door de Labadisten en in piëtistische bekeringsverhalen is zij regelmatig terug te vinden.²⁶

In dit verband is het ook opmerkelijk dat zich rondom het vroege en spraakmakende optreden van dominee Theodorus van der Groe in de omgeving van Rotterdam rond 1740 een kleine radicale 'gereformeerde sekte' ontwikkelde. Haar aanhangers zouden de opvatting huldigen dat eer men de toevlucht tot Jezus mocht nemen, men 'tot de strop' gekomen moest zijn, met andere woorden zelfmoord hebben willen plegen.²⁷ De zelfmoordgedachte of zelfs zelfmoordpoging is een stereotiep onderdeel van het piëtistische bekeringsverhaal. Hetzelfde geldt voor de angst om de onvergeeflijke zonde tegen de Heilige Geest bedreven te hebben, of de min of meer calvinistische twijfel

---

24. Van Lieburg, *Levens van vromen*, 84-85.

25. Van Lieburg, *Levens van vromen*, 67.

26. Zie C. Graafland, 'De Nadere Reformatie en het Labadisme', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage 1989) 275-346.

27. F.A. van Lieburg, 'De gereformeerde sekte der Knabbenhouwers. Een polemiek in 1742 tegen de zekerheid van het geloof', in: *Rotterdams jaarboekje* 9e reeks, 6 (1988) 227-250.

en wanhoop door God tot zaligheid uitverkoren te zijn. Dit thema behoort overigens tot een breder en ouder domein van religieuze ervaring, waarbinnen de ‘vierschaarbeleving’ als een specifiek onderdeel gezien moet worden.²⁸

De vierschaarbeleving: egodocumentaire voorbeelden

De vroegste weergave van een persoonlijke vierschaarbeleving die mij uit schriftelijk overgeleverde bekeringsverhalen bekend is, dateert van 1734. Merkwaardig genoeg is deze vastgelegd door een predikant, Georgius Alexander Lentfrinck, die pas in zijn gemeente Ouderkerk aan den IJssel in aanraking kwam met kritische vromen en daardoor in een geestelijke crisis raakte. Op een zondagavond, terwijl hij na een moeizame preek op bed lag, werd hij in een dramatische ervaring voor de vierschaar Gods gedaagd en vrijgesproken. Zelfs de eerdergenoemde tekst uit Job komt in zijn verhaal voor. De ervaring lijkt authentiek; Lentfrinck berichtte haar nog diezelfde week aan een collega in Kampen en natuurlijk ook aan zijn gemeente, tot vreugde van de piëtistische luisteraars. Pas in de negentiende eeuw is het verhaal van Lentfrinck in druk uitgegeven en een geliefd voorbeeld van een ‘domineesbeking’ geworden.²⁹

In de loop van de achttiende eeuw dook de vierschaarbeleving steeds vaker op, getuige de bekeringsverhalen die uit die periode maar in beperkt aantal bewaard gebleven zijn. Rond 1750 beleefde Andries van Tol zijn verlossing van zijn schuld als een geestelijk gezicht waarin hij duidelijk zag hoe Jezus tussen hem en God de Vader kwam staan en de vrijspraak bepleitte. Christina van den Brink, een Veluws meisje dat omstreeks 1775 als dienstbode in Amsterdam werkte, kreeg een droom waarin ze twee mannen druk met elkaar zag onderhandelen, waarna de ene naar haar bed kwam en zei: ‘ziet, daar is een God in de hemel [...] die wil al uw zonden op zich nemen om voor dezelve te voldoen!’ Pas na het ontwaken begreep ze wie die mannen waren: God de Vader en de Zoon.³⁰

Met het aanzwellen van de stroom van gedrukte bekeringsgeschiedenissen in de negentiende eeuw groeit ook het aantal verslagen van vierschaarervaringen. Ik wil enkele concrete voorbeelden de revue laten passeren, om te beginnen het getuigenis van Hermanus van den Hoven, arbeider en tuinman in Groot-Ammers, tot ver in de vorige eeuw in de Alblasserwaard bekend als gezaghebbend godzalige. Hij was ‘onkerkelijk’ in die zin dat hij thuis preken van ‘oudvaders’ las omdat volgens hem de ware prediking in geen der Neder-

28. Zie voor vroeg-zeventiende eeuwse voorbeelden van religieuze wanhoop: Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (Nijmegen 1995) 351-388.

29. F.A. van Lieburg, ‘De bekering van een dominee: Georgius Alexander Lentfrinck (1701-1779)’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 20 (1996) 121-136.

30. Beide voorbeelden in Van Lieburg, *Levens van vromen*, 74.

landse kerken meer te vinden was. Hij correspondeerde met een uitgebreid netwerk van vrome vrienden en na zijn dood zijn een aantal brieven als stichtelijke lectuur in druk verschenen. Als hoogbejaard man blikte hij daarin terug op zijn leven en op de bevindelijke hoofdmomenten van zijn bekeringsweg, die rond 1864 en 1880 gedateerd kunnen worden.³¹

Van den Hoven was opgegroeid in een groot en arm gezin waarin weinig aan geloof en kerk gedaan werd. Zijn ouders konden niet lezen en de kinderen gingen niet naar school. Er was niet eens een bijbel in huis en over God wist de jonge Manus niets meer dan de 'redeloze dieren'. Vanaf zijn twaalfde jaar kwam hij echter in contact en onder invloed van een 'bekeerde man' en meer dan één 'oude christin'. Deze mensen moeten hem hebben ingewijd in de geheimen van de piëtistische taal en denkwereld. Op zijn achttiende jaar maakte hij zijn 'eerste bekering' door terwijl hij dagen en nachten eenzaam in het open veld worstelde met God. Hij schrijft dat 'het oudste volk mij aannam als een vrijgemaakt mens' en dat hij een vooraanstaand man in conventiekringingen werd. Na zestien jaar volgde echter een geestelijke inzinking, met twee keer een aanval van wanhoop 'met water en strop'. Hij mocht dan wel bekeerd zijn, maar hij was nog niet 'rechterlijk behandeld'. Dat ging zo:

Ik riep uit de benauwdheid mijns harten tot God en Hij hoorde mij, waarop ik deze woorden kreeg: 'Ik neem het eerste weg om het tweede te stellen', waar ik eenige weken in bleef verkeer en toen ben ik in de vierschaar betrokken en zoo voor het gerichte. De Rechter op Zijn Rechterstoel en ik als een gedaagde door erf- en dadelijke schuld als een afgesneden mensch buiten God onder mijn doodvonnis. Toen ik mijn vonnis kreeg te eigenen, kwam de tweede Persoon. Die Zichzelf in mij geopenbaard had, als een lijdelyken Borg voor den Vader en toonde Zijn wonden aan den Vader, waarop de Rechter mij vrijsprak van schuld en straf, door de voldoening van den Borg. Mijn schuld is daar weggenomen en die schuld is nooit meer terug geweest. Dat graf van Mozes kon niet meer gevonden worden. De Zone Gods nam mij op in Zijn verlossende liefde en het was net of ik zoo ten hemel voer.

Acht dagen heb ik over dat wonder buiten de wereld geleefd, doch op den achtsten avond werd de gansche zaak weggenomen. Daarop heb ik een nacht doorgebracht onder het Godsgemis en daar heb ik toen verstaan, dat het verloren gaan van een verworpeling, het Godsgemis, een worm zal zijn die nooit sterft. Toen het morgen geworden was, zat ik als een verwezen mensch op de aarde, niet wetende wat er gebeuren moest, waarop deze waarheid in mijn gemoed kwam: 'de Hoorn zal verhoogd worden'. Het was net of de hemel geopend werd en de tweede Persoon, die mij vrij gemaakt had, gaf mij aan den

---

31. Vgl. over hem H. Natzijl en H.J. van Dijk, *Zoete banden die mij binden. Uit het gezelschapsleven in de Alblasserwaard* (Houten 1995) 173-184.

Vader over met deze woorden: ‘Wij dan gerechtvaardigd zijnde door het geloof, hebben vrede met God’.³²

Een ander voorbeeld is het bekeringsverhaal van Leendert Johannes Potappel, geboren in 1882 in Stavenisse op het eiland Tholen. Hij was al vroeg bezet met religieuze neigingen en kwam op elfjarige leeftijd tot zekerheid van zijn geloof. Dat proces verliep in fasen. Eerst kreeg hij via een preek zicht op de tweede persoon in het goddelijk wezen, zoals Christus vaak werd aangeduid. ‘De Here Jezus, als tussentredende Persoon, liet nu Zijn voorspraak gelden bij de Rechter’, zo lezen we in de biografie van Potappel. ‘Zijn zondepak was weg, de last van de openstaande schuld was weggefallen, hij kon nu nog zalig worden’. Spoedig werd de jongen echter gekweld door de vraag ‘waar zijn schuld nu gebleven’ was en of hij wel echt met God verzoend was. Deze strijd duurde drie weken en liep uit op de tweede en beslissende fase van geloofsverzekering.

Ook hier bleek de hele bevindelijke bekeringsweg geen eenzaam avontuur te zijn, maar een schakel te vormen in de keten van ervaringen van meerdere personen. In de zojuist genoemde crisisweken van de jonge Leen, op Oudejaarsdag 1893, stierf in Stavenisse een vrouw die jarenlang had uitgezien naar de volle vrijspraak van schuld en straf, om met bewustheid met God verzoend te mogen zijn. Deze wens liet God op haar ziekbed in vervulling gaan en zo mocht ze in volle vrede ontslapen met een psalm op haar lippen. Potappel hoorde in het dorp over de ervaring van deze vrouw vertellen. Hij was diep onder de indruk en nog diezelfde avond kreeg hij zelf het antwoord op de vragen die hem bezig hielden. Hij werd ‘voor de vierschaar Gods gedaagd’ en zou dit in 1904 in een brief aan een vrome vrouw als volgt vertellen:

Toen werd ik gesteld onder het heilige recht, als een kwetser van Gods Majesteit uit- en inwendig. Nu moest God Zijn recht handhaven, want Zijn heilige deugden lieten niet toe dat er één geschonden wou worden, dewijl Zijn recht een onkreukbaar recht is. Ik kon niet anders dan mijn doodvonnis ondertekenen. [...] Hier was ik aan het einde van alles en van de tweede Persoon beseft ik op dat ogenblik niets. Maar het duurde heel kort, en toen kwam de heerlijke Immanuël Zich heerlijk en liefderijk te openbaren in mijn ziel. O, welk een wonder van genade, toen die schuldovernemende Borg met een krachtige stem sprak in mijn ziel: Ik, Ik ben het die uw overtredingen uitdelg. [...] Ik werd in de vrede met God gezet, en de Vader kwam mij voor, Die mij rechtvaardigde en mijn schuld vergaf en met mij verzoend wilde zijn in en door het Borgwerk van Zijn eigen ziel.³²

---

32. Hermanus van den Hoven], *Een trouwe wachter. Uit de nalatenschap van den zeer bekenden Hermanus van den Hoven, geboren te Groot-Ammers 8 oktober 1845, overleden te Giessendam 18 november 1931* (reprint Rijssen 1982), citaat blz. 37-38.

Leendert Potappel beleefde dit begin 1894 aan de zeedijk bij Stavenisse in een uur waarin de tijd leek stil te staan. Toen hij er arriveerde, scheen de zon nog aan de hemel; toen hij weer tot zichzelf kwam, was de duisternis ingevalen, maar was het van binnen allemaal ‘leven, licht en zaligheid’. Een paar dagen daarna liep hij weer aan de zee kant en vertelde hij zijn verhaal aan een man, die zelf zeventien jaar lang in een geestelijke gevangenis had gezeten eer God hem daaruit bevrijd had. Deze man heette de jongen welkom in de strijd, hetgeen betekende dat hij werd opgenomen in de kring van de vromen.³³ Potappel werd ouderling en was jarenlang preeklezer in de Oud Gereformeerde Gemeente. Hij verdronk in 1953 tijdens de watersnood, vlakbij de dijk waar hij ruim een halve eeuw tevoren de hemelse vrijspraak van de helse straf ontvangen had.³⁴

Opvallend in beide voorbeelden is – behalve piëtistische kenmerken als de sterke gerichtheid op de stadia van de geloofsweg, alsmede het juridische godsbeeld, waarin Christus als ‘tweede persoon’ in de Drie-eenheid een grote rol speelt – het dramatische karakter van de vierschaarbeleving. Als het niet om een droom of visioen gaat, komen er wel sterke lichamelijke emoties en bijna kosmische ervaringen aan te pas. Gemakkelijk dringt zich de gedachte op aan vormen van persoonlijkheidsstoornissen of ‘godsdienswaanzin’. Zonder de mogelijke invloed van psychische factoren te ontkennen, denk ik dat die verklaringsachtergrond in het algemeen niet nodig is. Deze rechtvaardigingsbeleving is geen hallucinatie of psychose, daarvoor gaat het te duidelijk om een standaard-gebeuren dat via normale communicatieprocessen werd doorgegeven en toegeëigend of ‘verinnerlijkt’. Het lijkt juist het brede sociale draagvlak voor dit soort ervaringen – uiteraard binnen de subcultuur – waardoor het vierschaar-discours in al zijn varianten zo’n stereotype, en in de tijd onveranderlijke indruk maakt.

Besluit

Hoeveel voorbeelden van vierschaarbelevingen er ook uit gedrukte bekeringsgeschiedenissen nog te geven zijn, ze blijven het topje van een ijsberg omdat er in piëtistische preken en gezelschappen in de laatste eeuwen zoveel meer verhalen verteld moeten zijn. De mondelinge overlevering zal belangrijker zijn geweest dan de overdracht in schriftelijke vorm. Indirecte evidentie daarvoor bestaat vooral uit de vele theologische en pastorale commentaren die in

33. A.J. Smits, *Levensbeschrijving en brieven van L.J. Potappel* (Houten 1985) 26-35.

34. Zie over de legendenvorming rond deze ‘profeet van de ramp’: John Exalto, “In U gloort na de beeltnis van Calvijn”. Over de bevindelijk gereformeerde heldencultus’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 7 (2004) 35-41.

deze bevolkingsgroep circuleren, waarin onder meer deze ervaring wordt besproken. Soms gebeurt dat in normatieve zin: in ultra-bevindelijke, oud-gereformeerde kringen geldt de vierschaarervaring nog steeds als voorwaarde voor de eeuwige zaligheid. Er is dan ‘geen leven vóór de rechtvaardigmaking’. De overheersende visie in de brede reformatorische wereld is echter toch wel relativerend: het is een voorrecht als je in de consciëntie wordt vrijgesproken, maar het is voor weinigen weggelegd en niet noodzakelijk voor de hemelse erfenis.³⁵

De afnemende normativiteit van de ‘bewuste rechtvaardigmaking’ in de bevindelijk-gereformeerde groeperingen gaat gepaard met een teruggang in de ervaring en de verbale traditie daarvan. De piëtistische cultuur functioneert al sinds de negentiende eeuw, toen de binnenkerkelijke traditie deels in allerlei aparte kerkverbandjes werd georganiseerd, als een sociale geloofwaardigheidsstructuur. De meeste ‘bevindelijken’ kennen de ‘ware bevinding’ niet uit eigen ervaring, maar erkennen alleen de noodzakelijkheid ervan. Zij geloven in de voorbeeldigheid van autoriteiten in verleden en heden, onder wie naast ‘oudvaders’ en predikanten ook ‘gewone’ godzalige mannen en vrouwen. De praktijk leert dat het steeds meer de vromen van vroeger zijn die, bijna op nostalgische wijze, als oriëntatiepunt dienen. Zeker door de voortgaande modernisering, de culturele revolutie en de reactionaire vorming van de ‘reformatorische zuil’ is de afstand tussen de geïdealiseerde bekering en de feitelijke geloofservaring groot geworden. Ook de vierschaarbeleving geldt zodoende eerder als een relict van ‘het oude volk’ dan als een realiteit in de groepscultuur.³⁶

Eens te meer lijkt het mij daarom tijd voor een wetenschappelijke bestudering van het piëtisme vanuit etnologisch perspectief. Dat geldt voor materiële en rituele aspecten, maar in het licht van dit artikel doel ik uiteraard vooral op de vertelcultuur.³⁷ In egodocumenten, maar ook in biografieën, preken, stichtelijke boeken, tijdschriften, kerkbladen en scheurkalenders is in de loop van enkele eeuwen een enorme verhalenschat opgetast. De vierschaarbeleving vormt uiteindelijk slechts één voorbeeld van vele religieuze verhaaltradi-

---

35. In J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek* (Kampen 1992) 567, wordt de vierschaarervaring aangeduid als ‘een bepaalde (manier van) ervaring die niet normatief is en voor de geloofszekerheid van velen belemmerend heeft gewerkt’. Voor een uitvoerige pastorale kritiek in boekvorm: H.J. Hegger, *Christus mijn Rechter en mijn Redder: over de rechtvaardigmaking in de vierschaar der consciëntie* (Ede 1998). Voor weergaven van oude en recentere discussies: K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief* (Heerenveen 2003) 451-472. Ouderen en jongeren ‘chatten’ over dit soort thema’s ook op het internet (bijv. www.omsionswil.nl, laatst geraadpleegd op 3 april 2004).

36. Zie voor de consequenties voor het genre van piëtistische egodocumenten: F.A. van Lieburg, ‘Bevindelijke bekering: recente geschiedenissen’, in: H. C. Stoffels (ed.), *Bevindelijk gereformeerden* (Religieuze Bewegingen in Nederland, 26; Amsterdam 1993) 61-78.

ties.³⁸ Deze verdienen op meer collectieve basis te worden ontsloten. Dit kan volgens de beproefde methode van volkskundigen in de vorm van een motievencatalogus, waardoor inkadering in de internationale bestudering van ‘verbale kunst’ mogelijk wordt. Het onderzoek naar egodocumenten zou daarbij kunnen evolueren tot een structurele bestudering van de communicatieprocessen die achter deze teksten schuilgaan.³⁹

Over de auteur

Fred van Lieburg (1967) studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam en is sinds 1991 verbonden aan de Vrije Universiteit in Amsterdam (momenteel als onderzoeker, docent nieuwe tijd en co-directeur van het vu-Centrum voor Nederlandse Religiegeschiedenis *ReLiC*). Hij publiceerde talloze artikelen en boeken op het terrein van religie, kerk en cultuur (waaronder binnenkort het overzichtswerk *Nederlandse religiegeschiedenis* met Joris van Eijnatten).

E-mail: fa.van.lieburg@let.vu.nl

---

37. De enige mij bekende folkloristische benadering van piëtistische egodocumenten betreft levensverhalen van Herrnhutters uit de twintigste eeuw, zie Susanne Hose, “Für die Stunde meines Begräbnisses”. Zur kommunikativen Funktion von Lebensgeschichten in der Herrnhuter Brüdergemeine”, in: *Letopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur* 47 (2000) 80-94. Zie ook Jürgen Beyer, ‘Whom should one thank for a narrow escape? Lessons drawn from a perilous journey from Vormsi and Noarootsi to Finland in 1796’, in: *Pro Ethnologia* 17 (2004) ter perse.

38. Voor andere voorbeelden verwijs ik naar enkele eigen bijdragen tot dit onderzoeksterrein: Fred van Lieburg, *De engelenwacht. Geschiedenis van een wonderverhaal* (Kampen 2000); idem, *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme* (Zoetermeer 2001); idem, ‘De vuurvaste bijbel. Orale cultuur, materiële religie en de Heilige Schrift’, in: *Radix: gereformeerd wetenschappelijk tijdschrift* 28 (2002) 317-328; idem, ‘De bijbel als orakelboek. Bibliomantie in de protestantse traditie’, in: Arie L. Molendijk (ed.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 81-105.

39. Ooit werd hiermee een veelbelovend begin gemaakt op het Meertens Instituut, zie Ton Dekker, ‘Wahre religiöse Geschichten in der niederländischen mündlichen und schriftlichen Tradition’, in: *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 26 (1985/1986) (themanummer ‘Erzählforschung’) 93-107. Samen met John Exalto (Vrije Universiteit) werk ik aan een inventarisatie van Nederlandse protestantse verhalende bronnen, die hopelijk als uitgangspunt zal dienen voor een onderzoeksproject op het snijvlak van theologie, etnologie en religiegeschiedenis.